

LETTER & GEEST

Waarom ontleent het leven zijn zin? Traditionele christelijke antwoorden op die vraag kunnen uiteenlopen, maar de kern blijft dezelfde: aan Gods bedoelingen met deze wereld. Door God kon het niet anders, of de gebeurtenissen die plaats vonden, hoe onbegrijpelijk, onrechtvaardig en absurd ook, vonden uiteindelijk een plaats in Gods plan met de wereld. Of niet natuurlijk. Want we zitten hier met een uiterst ingewikkelde problematiek: wat is dan wel Gods plan? Kunnen we het kennen? Wat is de rol van het kwaad? Wat is de rol van de menselijke vrijheid? Dit is van ouds het terrein van de theologen.

Vanaf de 18e eeuw werden de theologen uitgedaagd door filosofen, die zichzelf niet óók als theoloog beschouwden. Zij begonnen de betekenis van God in twijfel te trekken, en vaak ook de competentie van de theologen; in de 19e eeuw kwam het zover, dat God werd dood verklaard. Maar dat betekende niet automatisch, dat de zin aan het leven werd ontnomen. De zin van het leven kon gevonden worden in hooggestemde idealen, in de vooruitgang, in het werken aan een rechtvaardige, zindelijke samenleving. Dit wordt wel het project der moderniteit genoemd. Maar volgens velen is in onze tijd, na het geloof in het verhaal van de theologen, ook het geloof in het verhaal van de moderniteit aan het wankelen gebracht. Ja, het is zelfs nog erger. Volgens de filosoof Lyotard is zelfs het heimwee naar een dergelijk, wat hij noemt 'groot verhaal' verloren gegaan. Dit is de post-moderne conditie.

Dit is, samengevat, de manier waarop veel theologen en filosofen de ontwikkeling van de zingeving in de westerse samenleving zien. Deze wordt vaak als een pijnlijke, crisisachtige ontwikkeling ervaren, waarin er van alles gered moet worden: God; het absolute; de moraal.

Eén ding vergeten wij: hoewel het over een universele problematiek gaat, liggen er weinig mensen van wakker van er. Is een kleine groep zeer geïnteresseerd, terwijl de meesten liever over gaan tot de orde van de dag.

Die kleine minderheid bestaat uit mensen met een bijzondere interesse in levensbeschouwelijke vraagstukken. Laten we ze de *levensbeschouwelijke elite* noemen. Waaruit bestaat of bestond deze elite? Aanvankelijk vooral uit wat de socioloog Max Weber 'religieuze virtuozen' noemde. Dat zijn mensen met een uitzonderlijk gevoel voor het religieuze, het spirituele. Mensen die als het ware een open verbinding hebben met het oneindige. Of mensen die in staat zijn de band met het oneindige te verwoorden.

Als deze religieuze virtuozen succes hebben bij de massa, dan worden ze binnen de kortste keren aangevuld met machtsvirtuozen. (Deze term is bij mijn weten niet van Weber). In dit geval zijn dat mensen die goed aanvoelen, dat de gods-

EEN MENS IN NOOD: KRIMINALINSPEKTOR DERRICK WEET WAT HEM TE DOEN STAAT. 'DAN IS ER HET VERHAAL VAN DE GERECHTIGHEID, DIE TELKENS WEER WORDT BEWERKSTELLIGD DOOR EEN ENKELING MET EEN AANTAL HELPERS.'

DE DEMOCRATISERING VAN DE ZINGEVING

dienst bruikbaar is als machtsfactor. Over deze machtsvirtuozen hoeven we niet negatief te denken. Zij kunnen zich op alle mogelijke manieren nuttig maken. Ze organiseren bijvoorbeeld de gelovigen en ze zorgen dat er materiële middelen komen om het geloof te doen bloeien. Beide soorten talent zijn nodig voor het doen bloeien van een godsdienst, en soms zijn beide in één persoon verenigd. Macht en spiritualiteit staan voortdurend ter discussie en worden uitgedaagd. De geschiedenis van de westerse kerk is – naast de geschiedenis van een spirituele ontwikkeling – de geschiedenis van een machtsstrijd, binnen de kerk én tussen de kerk en de rest van de samenleving. Het is interessant te zien hoe de kerk in zijn streven om te groeien telkens nieuwe categorieën potentiële gelovigen aanboort en daarvoor ook zijn dogma's aanpast. Het is bijvoorbeeld Christusverandert, wanneer in de middeleeuwen de macht van de burgers in de steden toeneemt.

De kerk heeft getracht het antwoord op de vraag naar de zin van het leven te monopoliseren. En de meeste geletterden waren er van overtuigd dat er buiten de kerk geen heil was. Concurrerende vormen van zingeving van buiten de kerk worden pas in de 18e eeuw *salonfähig*. De vertegenwoordigers van deze nieuwe vormen van zingeving zetten zich expliciet, op een provocerende manier, tegen de kerk af. *Ecrasez l'infame*, roept Voltaire uit, vrij vertaald: 'Maak het tuig kapot'. En Nietzsche noemt het hoofdstuk van zijn *Aldus sprak Zarathoestra* waarin de paus optreedt na de dood van God: 'Buiten dienst'.

De traditionele godsdienst en de kerken worden daarbij uitgedaagd en ten dele verdrongen door een nieuwe groep.

Naast de religieuze virtuozen komen er *levensbeschouwelijke virtuozen*. Het is een machtsstrijd binnen een kleine groep: de levensbeschouwelijke elite. Het is de elite die het monopolie heeft op het verwoorden van de zin van het leven. Een elite is klein en een massa is groot. Zoals gezegd: de massa bestaat uit mensen, die niet zo erg in zingevingvragen geïnteresseerd zijn. Ze zijn uit op een zo plezierig mogelijk leven. In de opera *Die Zauberflöte* van Mozart worden zij gepersonifieerd in de figuur van Papageno. Hogere zaken interesseren Papageno niet zo. Als hij maar een goed glas wijn heeft, behoorlijk eten, een bekoorlijk vrouwtje en veel kinderen, dan is zijn leven zinvol. Alleen wanneer er zich grote schokken in zijn leven voordoen, valt hij graag terug op een religieuze virtuoos. Papageno wordt in *Die Zauberflöte* duidelijk voorgesteld als een mindere mensenssoort; zijn zingeving wordt niet eens als zodanig erkend. Hij is soms belachelijk, soms aandoenlijk. Hij mist het decorum en de waardigheid van de levensbeschouwelijke virtuoos Sarastro. Mozart laat doorschemeren dat zijn sympathie niettemin uitgaat naar Papageno en diens soortgenoten in andere opera's die pretentieloos proberen een leuk en decent leven te leiden. Wat in *Die Zauberflöte* ook duidelijk wordt, is dat de levensbeschouwelijke elite de wereldlijke elite één kaste vormen. In de tijd van Mozart wordt de grote massa op zijn best gezien als een noodzakelijk kwaad en, waar het geestelijke zaken betreft, als een te verwaarlozen grootheid.

Twee eeuwen na Mozart is dat volstrekt veranderd. De macht van de massa is een doorslaggevende factor in de maatschappij geworden. De industriële revolutie

heeft geleid tot een geheel nieuwe manier van produceren: massaproductie. Wat de massa leuk vindt, wordt geproduceerd en er wordt voortdurend gezocht naar nieuwe producten om de massa te behagen. De nieuwe machtselite bestaat uit bureaucraten en technocraten. Deze elite is overigens ook niet langer toonafgevend. Zij volgt de wensen van de massa en probeert die te manipuleren. Dit is de kern van de democratisering. Nadat een deel van de levensbeschouwelijke elite God dood heeft verklaard, en schitterende verhalen heeft gehouden over de soevereiniteit van het volk, kon het volk, ook op het gebied van de zingeving, de leiding over nemen. Het belangrijkste mechanisme daartoe is de markt. Overal duikt het marktmodel op. In de godsdienstsociologie wordt dan ook wel gesproken over het marktmodel van godsdienst en levensbeschouwing. De rol van de ineengeschrompelde levensbeschouwelijke elite lijkt op die van de bestuurlijke elite: het is meer en meer een volgende rol. Het is een kwestie van bijsturen, van expliciteren. Daarbij is er niet zo gek veel te sturen, want de massa heeft nog steeds, net als Papageno, vooral behoefte aan een fatsoenlijk en aangenaam leven zonder al te veel problemen: een beetje lol, een beetje seks, een beetje opwinding. Voor het hogere is niet zoveel aandacht, behalve op crisis-momenten, maar die doen zich niet zo vaak voor, zolang de natuurbeheersing succesvol blijft. Wat er sinds de tijd van Papageno veranderd is, is dat deze wens van het volk niet langer belachelijk is en aandoenlijk, maar maatgevend. Papageno is op de zetel van Sarastro gaan zitten en heet nu gewoon Henny Huisman. Dit is de democratisering van de zingeving.

De rol van de zingevingselite is dus veranderd. Ze schrijft niet langer voor wat de

zin van het leven is. Dat maakt iedereen zelf wel uit. Ze kan ook niet langer verwijzen naar het absolute. De markt is het enige absolute. Ook is ze niet langer in staat in haar ogen foute vormen van zingeving te corrigeren of simpelweg te onderdrukken. Dit betekent een geweldig machtsverlies, en de zingevende elite ervaart dit machtsverlies als een crisis in de zingeving. Maar het is iets anders: het is een pijnlijke sociaal en cultureel positieverlies. Het resultaat is dat het restant van de traditionele zingevingselite vaak zijn aansluiting op de werkelijkheid verliest, het maakt ook dat ze de huidige zingevingproblematiek niet goed interpreteert.

Zo is daar de misvatting van Lyotard als zouden we in een post-moderne situatie terecht zijn gekomen en de grote verhalen vergeten zijn; zelfs het heimwee eraan is vergeten.

Dit is aanvechtbaar. De grote verhalen worden voortdurend verteld. Het zijn de clichés, die de bedding vormen voor de voortkabbelende dagelijkse verhaaltjes. De mensen lezen de Bijbel bijna niet meer, laat staan Homerus, laat staan Dante, Spinoza, Voltaire, Nietzsche. Ze lezen nauwelijks meer, ze kijken televisie. Daar zien ze de verhaaltjes, à la Papageno, over een lekker leventje, met de bijbehorende problemen en dramatische momenten. Maar wie goed kijkt ziet daarin de grote verhalen verdisconteerd. Het verhaal van het individuele geluk dat gevonden wordt of bevochten moet worden; het verhaal van persoonlijke groei, van falen en overleefde kabbelen. Het verhaal van liefde, dat een mengsel is van christelijke liefde en hooftse romantiek. We vinden het terug in iedere soapserie. Dan is er het verhaal van de gerechtigheid, die telkens weer wordt bewerkstelligd door een enkeling met een aantal

helpers. Het is een moderne mengeling van het Christus-verhaal en riddersagen, en het is dagelijks in vele vormen, van politiserie tot western, op de televisie te zien. De gedachte, dat de wereld verbeterd moet worden, dwars tegen weerstanden in, komen we dagelijks tegen in de talloze rubrieken over geneeskunde, wetenschap en technologie. Het gaat vaak om het individu dat in zijn eentje de wereld een beetje vooruit helpt. Dat is de mythe die sinds lang de westerse cultuur bepaalt en die levendiger is dan ooit.

De dominante zingeving is niet langer vervat in superieure, hoogdravende kunstwerken en in geniale theologische of wijsgerige stelsels. Het is vervat in consumptie-spul, in marktwaar.

Dat de grote verhalen er nog zijn, is te danken aan de lange traditie die deze verhalen hebben. Ze zijn in onze cultuur ingeslepen. Ze zijn tot in alle lagen doorgedrongen.

Daarmee kom ik op een tweede misinterpretatie van de traditionele zingevingselite. Ze menen dat de zingeving *gesubjectieerd* is. Dat betekent: ze zien dat er een markt is, ze zien dat ook de zingeving via die markt loopt, waarop keuzevrijheid bestaat. Dus menen ze dat iedereen zelf uitmaakt wat de zin van het leven is, dat het louter subjectief is.

Dat is niet juist. Het kiezen is weliswaar een persoonlijke aangelegenheid, maar de aangeboden waar niet. Deze is grotendeels afkomstig uit de eeuwenoude westerse traditie. Daarmee komen we op een volgende punt: dat van de leegte, die God, of zelfs de godloze zingevingssystemen zouden hebben achtergelaten. Inderdaad, velen ervaren die leegte. Maar een niet gering deel van hen ervaart die leegte als een bevrijding. Veel leden van de zingevingselite bedoelen hun eigen kater als ze over de leegte spreken.

Wie spreekt over crisis in de zingeving, benadrukt de discontinuïteit. Maar die discontinuïteit betreft toch voornamelijk het saasje, dat de zingevingselite over de volkse zingeving heeft gegoten. Wanneer men spreekt over de democratisering van de zingeving, dan erkent men de continuïteit. Men benadrukt dan, dat de volkse zingeving het na vele eeuwen aan het winnen is.

Dat men spreekt over een crisis, over een dramatische omslag, is overigens gemakkelijk te verklaren. In de 18e en vooral de 19e eeuw was de strijd binnen de zingevingselite zeer hevig. De strijdende partijen deden alles om grote achterbanen te mobiliseren. Voor het eerst was de zich emanciperende onderklasse hiervoor van belang. Deze klasse van arbeiders en kleine boeren liet zich gewillig mobiliseren. Ze kon er alleen maar bij winnen. Hierdoor leek de aanhang en de invloed van de zingevingselite geweldig groot.

Maar de emancipatie van de lagere klassen zette door. In de tweede helft van onze eeuw waren deze klassen zo sterk, dat ze hun eigen zingeving konden doorzetten. Naar de elite werd steeds minder geluisterd. En de elite zei: er wordt naar niemand meer geluisterd; er is een crisis in de zingeving.

'DE VOLSTREKTE HULPELOOSHEID' VAN TWEE EUROPA'S VERKLAARD

De Pool Ryszard Kapuściński heeft dertig jaar de aarde bereisd als chroniqueur van revoluties en, laatstelijk, van de ineenstorting van het Sovjet-imperium. Hans Magnus Enzensberger is een Duitse dichter en maatschappijcriticus. In het essay 'Aussichten auf den Bürgerkrieg' gaf hij vorig jaar stem aan veler benaauwenis over organische geweldsdaaden in grote steden, ook Westeuropese. Hij ontwaart daar 'kleinschalige burgeroorlogen'. De aanstichters zijn autistische jonge leeghoofden zonder enige ideologie, 'infantiele klonen van de Gestapo en de GPOE', gebrand op de doelloze vernietiging van alles en iedereen, inclusief zichzelf. Dat essay is deze week – toevallig kort vóór Enzensbergers 65e verjaardag – in het Nederlands uitgekomen als 'Oog in oog met de burgeroorlog', in een zo te zien voortreffelijke vertaling van Gerry Bruil.

In *The New York Review of Books* discussiëren Enzensberger en Kapuściński over – onder veel meer – 'Europa' en de hedendaagse explosies

van 'nationalisme'. Die aanhalingstekens zijn geen versiersels. Kapuściński beschrijft een Europa waar de euforie van vijf jaar geleden verdamp is en plaats heeft gemaakt voor wantrouwen en wanbegrip, die West en Oost minstens zo verdeeld houden als vóór 1989. Enzensberger beschouwt die situatie, historisch gezien, als normaal. Abnormaal vindt hij eerder de naoorlogse vier decennia, waarin de twee helften van Europa elk 'in de cocon van een idylle' leefden, 'een akelige idylle in het Oosten, een meer plezierige in het Westen'. Anders gezegd: de Europeanen aan beide zijden van de scheidslijn 'leefden in protectoraten', wat hun de noodzaak bespaarde, verantwoordelijk te zijn voor zichzelf. Kapuściński op zijn beurt verklaart hieruit 'de houding van volstrekte hulpeloosheid' jegens ex-Joegoslavië, Rusland en de derde wereld die hij overal in Europa waarneemt.

Die Europese Unie en vele media vergroten de chaos nog, in Enzensbergers ogen, door net te doen alsof het ware Europa samenvalt met het machtsgebied van de commissarissen in Brussel. De hele Unie, in haar huidige opzet, acht de Duitse denker trouwens een star, ondemocratisch misbaksel. De Europese commissie ver-

door Jaap de Berg

toont 'een noodlottige gelijkenis met [wijzen] het Politburo', dat ook geen echte parlementaire basis had. Naarmate de unie zich uitbreidt, zal de positie van deze club onhoudbaar worden, verwacht Enzensberger, die in één adem het einde van de gemeenschappelijke landbouwpolitiek voorspelt. Met kracht verwerpt hij ook de gedachte dat Europa de wedergeboorte beleefd van het 19e-eeuwse nationalisme. Dat kwam immers mede

voort uit een constructieve behoefte, het verlangen naar natievorming. Aan het tegenwoordig neo-nationalisme daarentegen kan hij niets opbouwends ontdekken. Het is 'niets anders dan geweld in historische klederdracht', dat zich niet wezenlijk onderscheidt van 'geweld in de kledij van godsdienst, ras of een subcultuur'.

'DE MISDAAD VAN DE WERELD UIT, TE BEGINNEN MET DE DADERS'

In wat Enzensberger in *The New York Review of Books* over dat geweld zegt, ontbreekt de schrilte ondertoon die zo nu en dan doorklinkt in 'Oog in oog met de burgeroorlog'. Dit essay werkt soms de indruk dat heel het verstedelijkt westen ten prooi dreigt te vallen aan skinheads en ander identiteitsloos tuig dat zich uitleeft in ongerichte agressie en niet essentieel verschilt van bendeleiders in Nigeria of de moordenaars van Lichtend Pad.

Een Parijse hoogleraar filosofie, Yves Michaud, valt Enzensberger in het maandblad *Esprit* bij, onder andere door hem te parafaseren. Ook Michaud signaleert her en der in Oost- en West-Europa hetzelfde doelloze, 'niet instrumentele'

geweld, in het Westen gepleegd door jongeren – onder wie 'de hooligans in Engeland en Holland' – die vergeefs proberen 'zichzelf te bevestigen door de ander af te wijzen en te ontkennen'.

Hij oppert er een psychologische verklaring voor: zulk gedrag vertonen vooral mensen die in hun kinderjaren zelf het slachtoffer van geweld zijn geweest. Dat heeft hij niet van Enzensberger. Die hekelt in zijn essay juist maatschappelijk werkers en andere late volgelingen van Rousseau die de schuld nooit bij de daders leggen, maar altijd bij de omgeving, en zo 'de misdaad inderdaad de wereld uit helpen, omdat er geen daders meer zijn, alleen cliënten'.

Enzensbergers boekje eindigt met een mengeling van berusting én hoop. Hij prijst 'de echte helden van de burgeroorlog', onopvallende mensen die, zonder kabaal en buiten de actieradius van de media, het civiele leven hervatten als de amokmakers zijn uitgewoed. 'Ook de kleinschalige burgeroorlog duurt niet eeuwig'. Michaud legt een somberder accent. 'Alle analytici van burgerconflicten – van Thucydides tot Hobsbawm – hebben benadrukt, hoe traag en

hoe moeizaam in een verscheurde samenleving weer gedeelde gedragsnormen en stabiele omgangsgewoonten groeien'.

Ten slotte. Enzensbergers essay bevat méér dat het overdenken waard is dan alleen zijn filippica tegen 'een wereld waarin levende bommen zwerven'. Tegen het einde spreekt hij de in het Westen wijd verbreide neiging om van iedereen te verlangen dat hij meewerkt aan, of in elk geval meedenkt over, het indammen van geweld, waar ook ter wereld. Het wordt tijd, vindt hij, om afscheid te nemen van morele eisen die in geen verhouding staan tot de mogelijkheden die individuen en regeringen hebben. Er zullen prioriteiten gesteld moet worden, ook al is daar weinig meer mee gewonnen dan 'bruikbaarheid en het ontbreken van zelfbedrog'. In concreto: 'Voordat we de ruziënde Bosniërs tegenhouden, moeten we de burgeroorlog in eigen land droogleggen'.

The New York Review of Books, 17 november, f 9,50. *Esprit* (212, rue Saint-Martin, Parijs), oktober, FF 78. Hans Magnus Enzensberger: *Oog in oog met de burgeroorlog*; De Bezige Bij, Amsterdam; geb., 75 blz. – f 34,50.